

Claudio Acquaviva generális hatása a jezsuita rend identitására

Bartók Tibor SJ

A Jézus Társaság idén emlékezik egyik legjelentősebb generálisra, Claudio Acquaviva halálának 400. évfordulójára. Acquaviva alakja és emléke a mai napig ellentétes véleményeket és indulatokat ébreszt a Társaságot jól ismerő történészek körében. Egyesek a Társaság megmentőjének tekintik, akinek sikerült átvezetnie a jezsuita rendet korai történetének számos külső és belső krízissel terhelt időszakán, s mindeközben hűségnek maradnia az alapító Szent Ignác ideáljaihoz. Mások az ignáci ideál megrontójának, diktatori jegyeket hordozó vezetőnek, a jezsuitákat monasztikus keretek közé záró generálisnak tartják.

Annyi mindenesetre tény, hogy a jezsuita identitás szempontjából Acquaviva hatása döntőnek bizonyult. Az általa hozott rendelkezések ugyanis a Jézus Társasága 1814-es helyreállítása után is érvényben maradtak gyakorlatilag a XX. század közepéig. A szerzetesek évében talán nem haszontalan felidézni Acquaviva alakját, szerepét és a jezsuita önértelmezésre gyakorolt hatását. Mindez abban segít, hogy jobban megértjük: egy szerzetesi karizma – különösen apostoli jellegű rendek esetében – nem kőbe véssett valóság. Sokkal inkább olyan jelenség, amely az alapítás ideálja és a történelmi kihívások kényszerítő ereje között formálódik.

E tanulmányban egy rövid életrajzi bevezető után a történelmi-politikai események sodrásában igyekszem felvázolni Acquaviva szerepét a Jézus Társasága intézményi struktúrájának védelmében. Ezt követi spirituális és diszciplináris törvényalkotói és exhortációs tevékenységének bemutatása, mely fényt vet a jezsuita rendi identitás ekorkortájt kialakult néhány sajátosságára s az alattuk meghúzódó történeti-társadalmi feszültségre lélek (karizma) és intézményi törvényhozás között.

1. Pápai kamarásból jezsuita generális

Claudio Acquaviva 1543-ban született a közép-itáliai Atriban a várost és a környéket kormányzó hercegi családból.¹ Perugiai jogi tanulmányai után IV. Piusz pápa (1559–1565) udvarába került, ahol világi nemesi ifjúként pápai kamarási címet kapott. Karrierje a következő egyházfő, V. Piusz (1566–1572) alatt is folytatódhatott volna. Acquaviva azonban időközben megismerte a jezsuitákat. A fiatal pápai kamarásra különösen nagy hatást gyakorolt Borgia Ferenc, a Társaság harmadik generálisra, annak titkára,

---

A tanulmány megjelent: *Sapientiana* 8 (2015/2) 82–102.

¹ Acquaviva életrajzát Francesco Sacchini írta meg nem sokkal a generális halála után. A mű kiadatlan maradt egészen napjainkig. Vö. ALESSANDRO GUERRA: *Un generale fra le milizie del Papa. La vita di Claudio Acquaviva scritta da Francesco Sacchini della Compagnia di Gesù*, FrancoAngeli, Milano, 2001. GUERRA hosszú bevezetője (32–162) segítséget nyújt a Sacchini-féle életrajz kritikai értékeléséhez. A generális életét és munkásságát röviden összefoglalja MARIO FOIS: Acquaviva (Claudio), quinto general, in *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús* (továbbiakban DHCJ), t. II, Universidad Pontificia Comillas, Madrid, 2001, 1614–1621. GYENIS ANDRÁS magyar nyelvű rövid életrajza kevés kritikai értékkel rendelkezik: Acquaviva Kolos, in *A jezsuita rend generálisai. Életrajzi és rendtörténeti vázlatok*, Jézus Társasága, Budapest, 1935, 20–25.

Juan de Polanco, valamint a jezsuiták aktív segítségnyújtása és életáldozata az 1566-os római pestisjárvány idején.

Szentszéki karrierjéről lemondva, Acquaviva 1567-ben lépett a jezsuita rendbe. Hamarosan Rodolfo nevű unokaöccse is követte, aki később Indiában szenvedett vértanúságot. Acquaviva vezetői képességei hamar megmutatkozhattak, hiszen már 1576-ban a nápolyi jezsuita rendtartomány vezetője, azaz provinciálisa lett. Három évvel később a római rendtartomány élére nevezték ki. Bár Acquaviva missziós vágyakat táplált magában és az akkoriban induló veszélyes angliai misszióba szeretett volna menni, pályája hamarosan váratlan fordulatot vett. 1580. augusztus 1-én elhunyt a jezsuiták negyedik generálisa, a flamand Everard Mercurian. A következő év februárjában összeülő IV. általános rendgyűlés Acquavivát választotta meg általános rendfőnöknek, aki ekkor még alig múlt harminchét éves, s a rendben töltött ideje is szinte gyerekkornak számított.

XIII. Gergely pápa meglepetéssel fogadta a fiatal generális megválasztását. Mindenestre nem emelt kifogást ellene. Acquaviva olasz származása – ő volt egyébként a Társaság első olasz generálisa – megnyugtatóbbnak tűnt a Szentszék számára, mintha a jezsuiták spanyolt választottak volna rendfőnöküknek. A spanyol frakció ugyanis túl erős és akaratos volt a Társaságon belül, s már az előző generálisválasztáskor is sok bonyodalmat okozott. Hamarosan Acquaviva is tapasztalhatta a spanyol szárny önállósodási törekvéseit és ellenzéki magatartását. Így indult tehát a Jézus Társasága legfiatalabb s egyben leghosszabb ideig – harmincnégy évig – kormányzó generálisának pályája, aki maradandó módon meghatározta a rend arculatát világszerte.

2. Az Institutum Societatis Jesu védelme

Acquavivának hamarosan szembesülnie kellett azzal, hogy a Jézus Társasága rendi sajátosságait – s ezeken keresztül a jezsuita önazonosságot – számos veszély fenyegeti úgy belülről, mint kívülről. Az ún. *Formula Instituti*, vagyis a Társaság intézményét és természetét meghatározó alapidokumentum,² valamint az azt kifejtő és értelmező Rendalkotmány számos olyan vonást tartalmazott, amely jelentős módon eltért a korábbi szerzetesrendek gyakorlatától.³

A jezsuitáknak nem volt közös kórusimája, hogy jobban apostoli munkáiknak szentelhessék magukat. Nem hordtak jellegzetes rendi ruhát, és nem voltak mindenkre vonatkozó aszketikus szabályaik és gyakorlataik. Lelkiségük alapjait Ignác Lelkigyakorlatos könyvéből merítették, amely jóval nagyobb hangsúlyt fektetett a személyes istenkapcsolatra, mint bármely más korábbi szerzetesrend. Generálisukat élete végéig tartó hivatallal ruházták fel. Ennélfogva az általános rendgyűlést – a legfőbb törvényhozó és generálisválasztó grémiumot – nem hívták össze automatikus rendszerességgel. A helyi előjárók nem választás, hanem kinevezés útján léptek hivatalba. Mindez erőteljes monarchikus struktúrát kölcsönzött a rendnek, jóllehet a Rendalkotmány gondoskodott néhány demokratikus fékről is.

² A *Formula Instituti*-t tartalmazzák a Társaságot jóváhagyó pápai bullák, az 1540-es III. Pál-féle *Regimini militantis ecclesiae* és az 1550-es III. Gyula-féle *Exposcit debitum*. Ez utóbbi hosszabban fejt ki a Társaság intézményének sajátosságait az első jóváhagyás után eltelt tíz év tapasztalata alapján. A bullák szövege magyarul: *Jézus Társasága Rendalkotmánya és Kiegészítő szabályok*, JTMR, Budapest, 1997, 23–34.

³ A Társaság kánonjogi és egyéb sajátosságainak összefoglalását és történeti hátterét nyújtja ESTANISLAO OLIVARES: *Aportación de la Compañía de Jesús a la vida religiosa en su época 1–2.*, *Manresa* 56 (1984/3–4) 229–259; 345–364.

Apostoli tevékenységeik profilja, a vándorprédikátorság kezdetben erőteljesen a koldulórendekéhez hasonlított. Hamarosan azonban jelentősen módosult az oktatás-nevelés és a kultúra területén való elköteleződésükkel. E módosulás leglátványosabb megnyilvánulása rohamosan növekvő kollégiumi hálózatuk volt. A tanári-nevelői pályára való felkészülés lényegesen meghosszabbította a képzési időt más rendek gyakorlatához képest.

Szerzetesi fogadalmak körül is több sajátos vonással rendelkeztek. A két évig tartó újonc-idő végén ún. egyszerű örökfogadalmat tettek, amely magába foglalta a szegénység, tisztaság és engedelmesség teljes értékű szerzetesi fogadalmait, viszont nem jelentett teljes integrációt a Társaság testületébe. A képzés ideje alatt a generális – különösebb egyházi jogi eljárás nélkül – elküldhette az alkalmatlannak minősülő rendtagokat, ami egyben azt is jelentette, hogy felmentést nyertek fogadalmuk alól. Csak a hosszú képzés végén dőlt el az is, hogy valaki leteheti-e a jezsuita identitásban fontos szerepet játszó negyedik fogadalmat, amellyel engedelmességet ígért a pápának az apostoli küldetésekre vonatkozólag, s melynek révén ünnepélyes négyfogadalmas professzussá válhatott. Ellenkező esetben a spirituális koadjutor, vagyis a Társaságot lelki dolgokban segítő pap fokozatát kapta, akit – a tanuló rendtagokhoz és a laikus testvérekhez hasonlóan – könnyebben el lehetett küldeni a rendből.

A professzusok és koadjutorok közötti ún. „grádus”-beli, azaz fokozatbeli különbségek, valamint főleg a Lelkigyakorlatokra épülő jezsuita lelkiesség már igen korán éles kritikát váltottak ki más szerzetesrendek prominens képviselői, például a domonkos Melchior Cano részéről. További olajat öntött a tűzre az a tény, hogy a jezsuiták – a többi koldulórendhez hasonlóan – megkapták az eretnesség bűne alóli feloldozás kiváltságát.⁴ E feszültségek nyomán Acquavivára hamarosan számos kihívás várt főleg a hispán világban.

a) A spanyol kihívások

A spanyol egyházjogász, Martín de Azpilcueta már 1575-ben célba vette a jezsuiták fogadalmi sajátosságait, mondván, hogy a tanuló rendtagok egyszerű örök fogadalmak nem tekinthetők valódi szerzetesi fogadalmaknak. Hamarosan két spanyol jezsuita, Hernando Solier és Francisco Abreu is csatlakozott ehhez a véleményhez. Ezzel lényegében megkérdőjelezték minden nem professzus rendtag szerzetesi identitását. Acquaviva kérésére XIII. Gergely pápa egy bullával (*Quanto fructuosius* – 1583) erősítette meg a Társaság kánonjogi sajátosságait, többek között a fogadalmakra és a fokozatokra vonatkozó előírásokat.

Az ügy azonban nem ült el. Most egy spanyol domonkos, Diego Peredo támadt a jezsuiták fogadalmaira, sőt a megerősítő bullára is. A pápa elítélte Peredo tételeit, s 1584-ben újabb bullát (*Ascendente Domino*) adott ki a jezsuiták védelmében.⁵ 1589-ben egy másik domonkos teológus, a salamancai Domingo Bañez egyik tétele vont a kétségbe a jezsuiták fogadalmi rendszerének érvényességét. Egy évvel később Bañez – V. Szixtus pápa és egy bíborosi tanács nyomására – módosítani kényszerült véleményét.

A fogadalmak körüli bonyodalmak után a spanyol inkvizícióval került szembe a generális. A jezsuiták egy XIII. Gergelytől kapott kiváltságuk révén 1584 óta igyekeztek

⁴ Vö. STEFANIA PASTORE: A proposito di Matteo 18,15. Correctio fraterna e inquisizione nella Spagna del Cinquecento, *Rivista Storica Italiana*, 113 (2001) 323–368, különösen 349–363.

⁵ A fogadalmak körüli támadásokra vonatkozólag lásd MARIO FOIS: Il Generale dei gesuiti Claudio Acquaviva (1581–1615), i Sommi Pontefici et la difesa dell’Istituto ignaziano, *Archivum Historiae Pontificae* 40 (2002) 199–233, főleg 202–206.

elhárítani az inkvizíciótól jövő minden felkérést, mely arra vonatkozott, hogy inkvizitoriális eljárásokban bírói, tanácsosi vagy minősítói feladatot lássanak el. Mindezt azért tették, mert így szabadon, lelkiismereti megkötöttségtől mentesen fogadhattak eretnekgyanus személyeket, s belső fórumon – gyónás és lelkibeszélgetés keretében – vezethették vissza őket a katolikus egyházba.

Mindez korántsem egyezett a spanyol főinkvizítor, Gaspar de Quiroga elképzeléseivel. Egy zavaros ügyben 1586-ban Quiroga letartóztatott négy jezsuitát, köztük a toledói provinciálist is, s két évig börtönben tartotta őket. Hamarosan azt is megtiltotta, hogy spanyol jezsuiták eretnekgyanus országokba, például Erdélybe menjenek, sőt még azt is korlátozta, hogy az ún. jezsuita prokurátorok eljussanak Rómába háromévenként szokásos összefövetelükre. Képtelen eljárás módjának végül V. Szixtusz parancsa vetett véget. Az inkvizícióval való további konfliktusok elkerülése végett Acquaviva maga kérte a pápát, hogy a spanyol jezsuitáktól vonja meg az eretnekek belső fórumon való feloldozásának kiváltságát.

Az inkvizíció támadása mögött azonban nemcsak a Társasággal szembeni külső irigység és ellenséges hangulat állt, hanem lassanként egy egész belső ellenzék, mely spanyol jezsuitákból szerveződött. Ők nemcsak egyházi, de politikai úton is igyekeztek egyre inkább elszakadni a Rómában székelő generálistól, és egy saját spanyol rendfőnök alá rendeződni, aki csak formális függésben maradt volna a római központtól. Ezzel együtt döntő változtatásokat kívántak bevezetni a Társaság intézményes struktúrájába, mint például a professzusok és spirituális koadjutorok közötti fokozati különbség vagy az életfogytig tartó generálisti mandátum megszüntetését.

Igyekezetükhöz hamarosan megnyerték II. Fülöp királyt. Az uralkodó 1588-ban rábírta a pápát, hogy egy nem jezsuita vizitátort nevezzen ki a spanyol rendtartományok helyzetének megvizsgálására. Acquavivának végül sikerült rávennie Szixtuszt, hogy állítsa le a már elkezdődött vizitációt. A spanyol frakció tehát látszólag kudarcot szenvedett, hamarosan azonban újabb belső és külső hátszéllel indult Acquaviva ellen. A küzdelmek színtere azonban egyre inkább áthelyeződött Rómába.

b) Konfliktusok a Szentszékkal

Acquaviva hosszú rendfőnöksége alatt nyolc pápa követte egymást. Közülük négyen egy évnél rövidebb ideig ültek Péter székében. A nyolc pápa közül igazán csak XIII. és XIV. Gergely (1572–1585, 1590–1591), valamint V. Pál (1605–1621) kedvelte a jezsuitákat. A generális és a Szentszék változó kapcsolata jól mutatja azt a dialektikus folyamatot, amelyben egy még viszonylag újnak mondható, de a hierarchikus egyház csúcsáról már többszörösen jóváhagyott szerzetesrend sajátosságainak megőrzéséért küzd pontosan a hierarchikus csúcs, vagyis a Szentszék váltakozó széljárása közepette. Ez a jelenség éppúgy megfigyelhető más korabeli szerzetesrendeknél, melyek a jezsuitákkal nagyjából egy időben születtek és – ha kisebb mértékben is – hasonló konfliktusos viszonyba kerültek többször is a trentói zsinat után erős kontrollra törekvő pápasággal.⁶

A már említett V. Szixtusz (1585–1590) nehezen tudott mit kezdeni a Jézus Társasága sajátosságaival, melyekben inkább csak konfliktusforrást látott. Pápasága idején nyújtotta be egy francia származású jezsuita, Julien Vincent memorandumát a Szent-székhez, melyben eretnekgyanusnak minősítette a jezsuiták engedelmességről alkotott

---

⁶ VÖ. FLAVIO RURALE: *Monaci, frati, chierici. Gli Ordini religiosi in età moderna*, Carocci, Roma, 2008.

fogalmát és gyakorlatát.⁷ Vincent elsősorban azt kárhoztatta, hogy az alapító Ignác⁸ nemcsak a végrehajtás és az akarat, hanem a benső ítéletalkotás és az értelem szintjén is engedelmisséget kívánt az előljáró iránt (*obedientia iudicii/intellectus*).⁹ A köztudatba mindez a jezsuita „vak engedelmisség” néven vonult be, jóllehet a fogalom a korábbi szerzetesi hagyományból eredt. Vincent szerint ilyesfajta – már-már hitbeli – engedelmisséggel csak a pápának tartozhatott valaki.

Habár Bellarmin Róbert segítségével Acquaviva megvédte az ignáci engedelmisség fogalmát, a Szentszék egyre több jelét adta a rend belső életével és működésével kapcsolatos fenntartásainak. Szixtusz arra is rá akarta szorítani Acquavivát, hogy változtassa meg a Társaság nevét, holott erre csak a pápának lett volna lehetősége. A „Jézus Társasága” név elleni támadások egyébként már 1554-től napirenden voltak.¹⁰ A változtatási kísérlet végül abbamaradt a pápa halála miatt.

Szixtusz után VII. Orbán csak néhány napig – 1590. szeptember 15–27. között – töltötte be a péteri szolgálatot. Az őt követő XIV. Gergely alatt újra felerősödtek a spanyol zavargók támadásai. Gergely pápa azonban a generális pártját fogta. 1591-ben előbb egy brévével (*Exponi nobis*), majd egy bullával (*Ecclesiae catholicae*) erősítette meg a Társaság sajátosságait: nevét, centralizált kormányzását, a periodikus rendgyűlések kötelezettségének kizárását, a generális hatalmát, a fogadalmak és grádusok rendszerét, a rendből való elbocsátás egyszerűsített útját.

XIV. Gergely után VIII. Kelemen került a péteri székbe (1592–1605). Elődjeihez képest hosszúnak mondható pápasága alatt többször is konfliktusba került a jezsuita generálissal. A konfliktusok gerjesztésében továbbra is döntő szerepet játszottak egyes spanyol jezsuiták, majd hamarosan olaszok is. A belső ellenállást azonban nem lehet pusztán néhány elszigetelt jezsuita aknamunkájának tekinteni. A II. Fülöp királyhoz, illetve a Szentszékhez memorandumokkal forduló rendtagok mögött – akiket a jezsuita történetírás „memorialisták” néven emleget – gyakran a Társaság kivételes tehetségű és vezető egyéniségei álltak: José de Acosta, Francisco de Toledo, Achille Gagliardi, Antonio Possevino, Juan de Mariana és más, hasonló kaliberű személyiségek.

Kritikájuk egyik visszatérő pontja Acquaviva és számos jezsuita előljáró szerintük abszolutisztikus, sőt egyenesen tirannikus kormányzási módja volt. Véleményük szerint mindez a rend monarchikus centralizmusból fakadt, valamint a római központ és a periféria – vagyis az egyes rendtartományok – közötti lassú, elégtelen vagy egyenesen meghamisított információáramlásból.¹¹ E memorandumok egyik tipikus példánya az a dokumentum, melyet a Szent Officium bíborosai 1592 nyarán kaptak kézhez. „A Jézus

⁷ Az ügy lefolyását lásd SILVIA MOSTACCIO tanulmányában: Gerarchie dell’obbedienza e contrasti istituzionali nella Compagnia di Gesù all’epoca di Sisto V, *Rivista di Storia del Cristianesimo* 1 (2004/1) 102–127. Angolul: in uő: *Early Modern Jesuits between Obedience and Conscience during the Generalate of Claudio Acquaviva (1581–1615)*, Ashgate, Farnham – Burlington, 2014, 82–104.

⁸ Vö. Rendalkotmány [547]. Levél a portugáliai atyáknak és testvéreknek, 1553. március 26., in LOYOLAI SZENT IGNÁC: *Levelek*, „Anima Una”-könyvek 14, JTMR, Budapest, 2004, 185–200.

⁹ Az ignáci engedelmisségfogalom történeti és társadalmi háttérének máig legjobb értelmezését nyújtja PIERRE BLET: *Les fondements de l’obéissance ignatienne*, *Archivum Historicum Societatis Iesu* (továbbiakban *AHSI*) 25 (1956) 514–538.

¹⁰ A „Jézus Társasága” név egyesek szerint arrogáns volt, mert kisajította az egyház közös kincsét, Jézus nevét egy csoport számára. Vö. HENRI FOUQUERAY: *Histoire de la Compagnie de Jésus en France dès origines à la suppression (1572–1762)*, 1., A. Picard et Fils, Paris, 1910, 205–207, 241, 257.

¹¹ A Társaság kormányzásával kapcsolatos belső kritikákról lásd MARKUS FRIEDRICH: *Der lange Arm Roms? Globale Verwaltung und Kommunikation im Jesuitenorden 1540–1773*, Campus, Frankfurt – New York, 2011, 124–160.

Társasága kormányzása és tökéletlenségei” címet viselő memorandum¹² névtelen szerzője a despotikus kormányzásmód jelenségei alapján úgy jellemzi a Társaságot, mint egy abszolút fejedelemséget (*Monarchia et assoluto principato*). Az előjárói despotizmus problémája azonban a rendi vezetés előtt is nyilvánvaló volt.¹³

VIII. Kelemen, bár lelkiismeretesen igyekezett tájékozódni a Jézus Társasága intézményi válsága közepette, egyre inkább két – fentebb már említett – ellenzéki jezsuita és rajtuk keresztül II. Fülöp befolyása alá került. A két jezsuita egyike José de Acosta,¹⁴ korábbi perui provinciális volt. Őt Fülöp egyenesen azzal a szándékkal küldte Rómába 1592 végén, hogy a pápán keresztül rákényszerítse Acquavivát egy általános rendgyűlés összehívására. A másik jezsuita Francisco de Toledo¹⁵ volt, aki több pápa alatt is fontos szentszéki diplomáciai szolgálatokat teljesített. Acosta és Toledo rövid idő alatt elérték, hogy a pápa 1592 végén elrendelje egy általános rendgyűlés összehívását, melynek gyakorlatilag kettős feladata volt: megvizsgálni a rend intézményi struktúráját – s adott esetben indítványozni annak megváltoztatását –, valamint nyilatkozni Acquaviva rendfőnöki alkalmasságáról. Másfél évtizeddel később egy újabb rendgyűlést kellett összehívni, ami azonban jóval nyugodtabb körülmények között zajlott. E két rendgyűlés és néhány közéjük ékelődő esemény további támaszpontot ad a generális kihívásainak felvázolásához.

c) Két rendgyűlés és ami közte történt

A Jézus Társasága eljárás módjában általános rendgyűlést rendszeresen akkor hívnak össze, amikor új generálist kell választani. A rendgyűlés ezen kívül is összehívható, ha azt a háromévenként ülésező rendtartományi gyűlések többsége, illetve az általuk Rómába küldött ún. prokurátorok gyűlése javasolja. Ilyesmire azonban nem került sor a Társaság első évtizedeiben. Az 1593. november 3-án összeülő V. általános rendgyűlést a spanyol frakció és II. Fülöp kényszerítette ki Kelemen pápán keresztül. Acosta – akinek nem lett volna jogcíme a rendgyűlésen való részvételre – pápai nyomásra került a küldöttek közé. Toledót időközben bíborossá nevezte ki Kelemen, ami ellentétes volt a jezsuita Rendalkotmány előírásával. Az új bíboros minden igyekezete ellenére sem tudta elérni, hogy elnökölhessen a rendgyűlésen, sőt mi több, sikerült onnan teljesen kizárni.

II. Fülöp kilenc pontos módosítást szeretett volna elérni a jezsuitáktól a Társaság kormányzásában. Ezek közé tartozott a periodikus generálisválasztás. A küldöttek ezt is, mint a többi követelését, elutasították. VIII. Kelemennek engedelmeskedve viszont elfogadták, hogy az általános rendgyűlést ezentúl hat éves rendszerességgel összehívják. A pápa kérésére Acquaviva négy asszisztense – azaz tanácsosa – közül háromnak a helyére újakat választottak.¹⁶ A Társaság institutumának és kormányzási modelljének lényeges pontjait azonban sértetlenül megőrizték, a rendzavaró és a politikai hatalom-

¹² Del governo della Compagnia di Giesù et sue imperfettioni, in ALESSANDRO GUERRA: *Un generale...*, i. m., 128köv.

¹³ Paul Hoffaeus, a generális német asszisztense – azaz a felső-német, rajnai, belga, osztrák és lengyel rendtartományok képviselője Rómában – felrója, hogy számos előjáró „sunt in sua gubernatione nimium rigidi, despotici, quique suos impetus nec volunt nec didicerunt fraenare seu comprimere”. Lásd BURKHART SCHNEIDER: *Die Denkschrift des Paul Hoffaeus S.I. De unione animorum in Societate*, *AHSI* 29 (1960) 94.

¹⁴ Vö. JAVIER BAPTISTA: Acosta, José de, in *DHCJ*, 1., 10–12.

¹⁵ Vö. JOHN PATRICK DONNELLY: Toledo, Francisco de, in *DHCJ*, 4., 3807–3808.

¹⁶ Cong. Gen. V, Decreta 73–74, in *Institutum Societatis Iesu* (továbbiakban ISI), 2., Ex Typographia a SS. Conceptione, Florentiae, 1893, 286–287.

mal szövetkező jezsuiták ellen pedig szigorú intézkedéseket hoztak.¹⁷ A rendgyűlésen azonban született egy kényes és később sok kritikát kiváltó dekrétum, mely megtiltotta zsidó és mór származású jelentkezők felvételét a Társaságba.¹⁸ Acosta és Toledo érintve érezhették magukat, hiszen mindketten zsidó konvertita családból származtak, mint a Társaság első generációinak számos kiváló tagja,¹⁹ beleértve a második generálist, Diego Laínez.

Acquaviva megerősödve került ki a rendgyűlésből, remélve, hogy energiáit egyre inkább a Társaság lelki és missziós lendületének megújítására fordíthatja a belső és külső küzdelmeken túl. Ellenfelei azonban továbbra sem nyugodtak. Hogy a Társaság éléről eltávolítsák a generálist, rávették VIII. Kelemen, hogy nevezze ki az 1595-ben éppen megüresedett nápolyi érseki székre. Acquaviva híveinek sikerült elhárítani a kinevezést. Hamarosan eltűnt a színről a belső ellenzék néhány jelentős alakja: Toledo 1596-ban halt meg, Acosta 1600-ban.

Bőven akadt viszont gondja Acquavivának Fernando de Mendozával, egy másik spanyol jezsuitával, aki VIII. Kelemen pártfogása alatt gyakorlatilag teljesen kivonta magát a generális felügyelete alól, és politikai kalandorságával, illetve kapcsolataival rengeteg bajt okozott a Társaságnak.²⁰ Egy másik prominens jezsuita, Achille Gagliardi,²¹ továbbra is számos ellenzéki jezsuita protektorának számított. Gagliardi és jó néhány rendtársa szoros kapcsolatban állt a híres milánói misztikussal, Isabella Berinzagával, akinek lelkeségétől a Társaság megreformálását remélték. Berinzaga évtizedeken át tartó befolyásának Acquaviva vetett véget.²²

További gondokat okozott a generálisnak a jezsuiták franciaországi kiűzetése 1595-ben, amit velencei kitiltásuk követett 1606-ban. Visszafogadásukra Franciaországban 1603-ban került sor meglehetősen szigorú feltételek mellett, s lényegében a generális szempontjainak mellőzésével.²³ Velencébe csak jóval később, 1657-ben térhetek vissza. A két kiűzetés első szignálja lett annak a folyamatnak, amely a XVIII. század második felében a Társaság feloszlatásához vezetett.

Az aktuálpolitikai problémákon túl a generálisnak teológiai kihívással is szembe kellett néznie. Ez volt a híres *De auxiliis*-vita a domonkosok és a jezsuiták között a kegyelem és a szabad akarat kapcsolatáról. A közel húsz évig (1588–1607) tartó vita kezdetben a már említett domonkos Domingo Bañez és a jezsuita Luís Molina között zajlott, hamarosan azonban a két rend közötti nyilvános teológiai összeütközéssé vált. VIII. Kelemen Rómába rendelte a vitatkozó feleket. Ettől kezdve Acquavivának is részt kellett vennie a Kelemen, majd utódja, V. Pál által vezetett teológiai üléseken. Bár a vita lényegében a vitatkozó felekre parancsolt szilenciummal végződött, a Társaság számára kikristályosította az ignáci emberkép alapjait, melyben kétségtávol jelentős szerep

¹⁷ Cong. Gen. V, Decreta 48, 54, 55, 79. Uo., 276, 279–281, 288.

¹⁸ Cong. Gen. V, Decretum 52. Uo., 278–279.

¹⁹ A témára vonatkozólag lásd ROBERT A. MARYKS: *The Jesuit Order as a Synagogue of Jews. Jesuits of Jewish Ancestry and Purity-of-Blood Laws in the Early Society of Jesus*, Brill, Boston, 2010.

²⁰ ENRIQUE FERNÁNDEZ G.: Mendoza González, Fernando de, DHCJ, 3., 2624. MARIO FOIS: *Il Generale dei gesuiti Claudio Acquaviva...*, i. m., 226–230.

²¹ Vö. IGNACIO IPARRAGUIRRE – ANDRÉ DERVILLE: Gagliardi, Achille, in *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, 6., Beauchesne, Paris, 1967, col. 53–64.

²² Vö. SILVIA MOSTACCIO: *Per via donna. Il laboratorio della mistica al servizio degli Esercizi spirituali: il caso Gagliardi/Berinzaga*, in GABRIELLA ZARRI (szerk.): *Storia della direzione spirituale*, 3., *L'età moderna*, Morcelliana, Brescia, 2008, 311–329.

²³ A Társaságot Franciaországban újra engedélyező 1603-as rouen-i ediktum értelmezéséhez lásd ERIC NELSON tanulmányát: *Interpreting the Edict of Rouen: Royal patronage and the expansion of the Jesuit mission in France*, *AHSI* 72 (2003) 405–426.

jutott a szabad akarat pozitív értékelésének²⁴ paradox módon éppen a tomista teológiai tétel – *gratia non destruxit, sed supponit et perficit naturam* – érvényesítése alapján.

Bár mint láttuk, Kelemen pápa kérésére a jezsuiták bevezették a rendgyűlés hat évenkénti összehívásának kötelezettségét, ilyesmire mégsem került sor. A VI. általános rendgyűlést a prokurátorok 1606-os római gyűlésének szavazata alapján hirdette meg a generális. Noha a benső viszályok továbbra is folytatódtak, a figyelem egyre jobban a rendtagok apostoli munkában való szétszórtsága és spirituális felszínessége felé fordult. Az 1608 kora tavaszán tartott VI. általános rendgyűlés erre a problémára igyekezett megoldást keresni. Ez a téma azonban már átvezet minket a generális spirituális és disziplináris törvényhozói tevékenységéhez, mely döntő módon befolyásolta a jezsuita életstílust és apostoli elköteleződést a következő századok folyamán.

3. Lélek és törvény

Az 1581-ben hivatalba lépő Acquaviva egy dinamikusan fejlődő szerzetesrend élére került. A jezsuiták száma már 1579-ben, Mercurian generális élete végén meghaladta az 5.000-t, míg a kollégiumok, vagyis a jezsuita oktatási-nevelési intézmények száma világszerte elérte a 144-et. Acquaviva generalátusának végére a jezsuiták száma két és félszeresére emelkedett (13.112), a kollégiumoké ugyancsak (372).²⁵ A látványos külső növekedést azonban kollektív spirituális válság kísérte, melyet a generális és élesebb szemű rendtársai kezdettől fogva világosan felismertek és orvosolni próbáltak. Az alábbiakban ezt a folyamatot szeretnénk felvázolni.

a) A krízis okai és formái

Acquaviva már egy 1583-as, az egész Társasághoz írt levelében konstatálja, hogy a fiatal rend a lelki előregedés jeleit mutatja. A jezsuiták kedvetlenül és lelki gyümölcsök nélkül imádkoznak, alig képesek magukba szállni, az összeszedettséget gyakorolni, tetteiket és gondolataikat megvizsgálni. Ezzel szemben belevetik magukat minden külső feladatba, nem annyira a lelkek iránti buzgalomból, mint unaloműzésből. Túl nagy szabadságot engednek meg maguknak beszédjükben és magatartásukban. Elviselhetetlennek érzik a szerzetesi fegyelmet, csak nehézségek árán engedelmeskednek, sőt felmentetéseket és kiváltságokat igyekeznek szerezni maguknak.²⁶

A fentebbi panaszok első lényeges pontja az ún. *cultus internus*, vagyis a lelkiélet hiánya. Meglepő, hogy a lelkiségére büszke ignáci família ilyen hamar a lelkiség hiányával vagy alacsony színvonalával szembesült. Mivel magyarázható mindez? Elsősorban azzal, hogy az egyre nagyobb számban belépők számára már a lelki képzés minimumát is alig tudták biztosítani. Az ignáci-jezsuita lelkiség elsősorban az egyéni lelki-emberi fejlődésére koncentrált, amihez megfelelő számú és képzettségű novíciusterre, lelkivezetőre, gyóntatóra lett volna szükség. Ebben volt viszont a legnagyobb hiány.

²⁴ A vitához lásd PHILIPPE LÉCRIVAIN tanulmányát: Liberté et grâce au XVIIe siècle et la part prise par la Compagnie de Jésus dans ce débat, in HENRI LAUX – DOMINIQUE SALIN (szerk.): *Dieu au XVIIe siècle. Crise et renouvellement du discours*, Editions Facultés Jésumites de Paris, Paris, 2002, 191–212.

²⁵ *Synopsis historiae Societatis Jesu*, Lovanii, Typis ad Sancti Alphonsi, 1950, col. 82 és 146.

²⁶ De renovatione spiritus (1583), in *Epistolae Praepositorum Generalium ad Patres et Fratres Societatis Jesu* (továbbiakban EPG), 1., Typis Viduae J. Poelman-de Pape, Gandavi, 1847, 117–148, különösen 119–120.

De nemcsak a lelkipásztorok hiányoztak, hanem az éleslátással, emberismerettel és ugyanakkor kellő spirituális igényességgel rendelkező előjárók is, akik az ignáci ideál szerint párosítani tudták volna „a szükséges határozottságot és szigort a kedvességgel és szelídséggel”.²⁷ Despotikus hajlamú rektorokban és előjárókban nem volt hiány, de amint fentebb már említettük, annál kevesebb volt a *bonus et spiritualis superior*.²⁸

A generálisi panaszok további lényeges pontja a külső dolgokban, elsősorban apostoli munkákban való szétszóródás és az öncélú aktivizmus. Később ez így jelenik meg a Társaság romlását vizsgáló dokumentumokban: *magna effusio ad exteriora*. Számos jezsuita számára a Rendalkotmány által megfogalmazott ideál adott ürügyet a túlzott aktivizmusra, másoknak pusztán az előjárói utasítás. Ignác úgy fogalmazta meg a rendtagok célját, hogy az nemcsak a saját üdvösségük és tökéletességük keresésében áll, hanem kiterjed az embertárs üdvösségének és tökéletességének keresésére is (Rendalkotmány [3]). A két pólus viszonyát megtalálni viszont nem volt könnyű, főleg akkor, amikor az oktatás és nevelés területén való elköteleződés a mérhetetlen gyorsasággal szaporodó kollégiumokban egyre nagyobb erőfeszítéseket és áldozatokat kívánt nemcsak anyagi, de emberi szinten is. Fiatal jezsuiták igen hamar kerültek kimerítő tanári-nevelői, vagyis ún. magiszteri munkába, amit gyakran tanulmányaikkal párhuzamosan kellett végezniük. A kifáradás és kiégés gyakran előre borítékolva volt.

Az apostoli munka azonban nemcsak a kiégés, hanem gyakran az elvilágiasodás és elpolgáriasodás motorjává is vált különösen azoknak a jezsuitáknak az esetében, akik gyóntatóként vagy szónokként felsőbb társadalmi rétegekkel, gyakran királyi és fejedelmi udvarokkal kerültek kapcsolatba. A *negotia saecularia*, vagyis a világi ügyekben keveredés egyre gyakoribb probléma lett. Acquaviva egy 1602-es, a Társaságnak írt levelében maga is így panaszkodik: „...szemünkre vetik, hogy túlságosan világi dolgokba keveredünk, hogy túl sok kapcsolatunk van világiakkal, túl sok a külső elfoglaltságunk, amely szétszór minket, hogy túl szabadon mondunk véleményt, újdonságokkal kacérkodunk, hogy önérdeltek és fősvények vagyunk, dicsőségünket és köztiszteletünket hajhásszuk, s hogy túlságosan hajlamosak vagyunk másokról indiszkrét módon beszélni, magatartásukat és tetteiket elítélni.”²⁹ Az ekkor már javában kibontakozó antijezsuita irodalom hasonló dolgokkal vádolja a jezsuitákat, persze sokkal jobban felfokozott retorika segítségével.³⁰

Nos, a lelkiélet színvonalatlan és hiányos mivolta, valamint a külső apostoli feladatok terhe és kísértései között lényegében a jezsuiták szerzetesi identitása került veszélybe a XVI. század végére. A fentebb már emlegetett Francisco de Toledo, José de Acosta és Fernando de Mendoza – különösen ez utóbbi – tipikus, mondhatni iskolapéldái voltak a *vita religiosa* keretei alól való emancipációnak.

Természetesen a jezsuita szerzetesi élet – ahogy azt Ignác elképzelte és a jezsuita hivatás első nagy értelmezője, Jerónimo Nadal újra és újra megfogalmazta³¹ – szabad akart maradni a monasztikus keretektől, sőt a koldulórendek kötöttségeitől is. Mind-

²⁷ Rendalkotmány [727].

²⁸ Lásd a jezsuita Pierre Coton, IV. Henrik gyóntatójának 1606-os Rómába írt memorandumát: MICHEL DE CERTEAU: Crise sociale et réformisme spirituel au début du XVIIe siècle: Une « Nouvelle spiritualité » chez les Jésuites français, *Revue d'ascétique et de mystique* 41 (1965) 339–386, főleg 347–352.

²⁹ De recursum ad Deum in tribulatione et persecutionibus (1602), in EPG, 285.

³⁰ Az antijezsuita írásokhoz lásd az alábbi tanulmánykötet: PIERRE-ANTOINE FABRE – CHATRINE MAIRE (szerk.): *Les Antijésuites. Discours, figures et lieux de l'antijésuitisme à l'époque moderne*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2010. Az 1614-ben megjelent híres antijezsuita írás, a *Monita secreta* elemzéséhez lásd SABINA PAVONE munkáját: *Le astuzie dei gesuiti. Le false Istruzioni segrete della Compagnia di Gesù e la polemica antigesuita nei secoli XVII e XVIII*, Salerno, Roma, 2000.

³¹ *Monumenta Historica Societatis Jesu* 90, *Monumenta Nadal* V, Romae, 1962, 158, 173, 413.

azonáltal nemcsak kérdés maradt, de egyre inkább létkérdéssé vált, hogy a jezsuiták képesek lesznek-e ignáci alapjaikon saját spiritualitást kifejleszteni, ami belső tartást biztosít számukra, illetve hogy apostoli kirajzásuknak tudnak-e megfelelő módon kerekteket, adott esetben korlátokat felállítani.

b) *Spiritus Societatis*

Generálisi hivatalának kezdetétől újra és újra visszatér Acquaviva leveleiben és intézkedéseiben ez a kifejezés: *renovatio spiritus*. Ezt jobb híján lelki megújulásként fordítjuk. A *spiritus* azonban itt nem pusztán általánosságban vett utalás a „lélekre”. Sokkal inkább a Társaság „lelkéről” vagy „szelleméről” van szó. A *spiritus Societatis*, a „Társaság szelleme” kifejezés a jezsuita Rendalkotmány végén jelenik meg, ahol Ignác azokról az eszközökről ír, melyek megőrzik a rendet és a rendtagokat hivatásuk teljesítésében.

A *spiritus Societatis* a jezsuita Rendalkotmány [813]-as pontja szerint akkor marad fenn, ha a jezsuita Istennel összekapcsolt eszközzé (*instrumentum conjunctum cum Deo*) válik. Ebben pedig elsősorban az alapos és tökéletes erények, valamint a lelki dolgok segítik. Ezekben fontosabb eszközöket (*media*) kell látnia, mint a tudományokban vagy más természetes és emberi adottságokban, amelyek ugyanakkor hasznosak az emberekkel való érintkezés és az apostoli munka szempontjából, amint ezt a [814]-es pont kifejti. Mindazonáltal a természetes eszközök is a lelkiektől kapják hatékonyságukat.

Acquaviva már első generálisi levelében egy lapra tett fel mindent: elültetni a jezsuiták tudatában a [813]-as pont fontosságát. „Ha ez az alap nincs jól lefektetve a Társaság tagjaiban – írta –, súlyos akadályokkal nézhetünk szembe sok dologban.”³² Ettől kezdve számos írásában megjelent a hivatkozás a [813]-as pontra. Ez lett generálisi reformtörekvéseiben az *articulus stantis vel cadentis*, azaz olyan alaptétel, amelyen minden egyéb állt vagy bukott.

Látjuk tehát, hogy a *renovatio* Acquaviva elgondolásában mindenekelőtt lelki megújulást jelentett, s ilyen értelemben az egyén lelkiismeretét igyekezett megszólítani.³³ A gyakorlatban azonban mindez egy széleskörű szabályozási és exhortációs folyamaton keresztül valósult meg. Emeljünk ki néhány elemet ebből a folyamatból.

Már az Acquavivát megválasztó 1581-es rendgyűlés előírta a napi kötelező egy óras elmélkedést (*orationem horae integrae*), amely Borgia rendfőnöksége óta gyakorlatilag szokásban volt.³⁴ Bár Acquaviva ellenállt azoknak a törekvéseknek, melyek még hosszabb napi elmélkedést akartak kötelezően előírni minden jezsuitának, nagyon bátorította, hogy személyes buzgóságból mindenki többet imádkozzon. A személyes imát, lelkiolvasmányt, zsolozsmát a jezsuiták elsődleges foglalatosságának tekintette az összes többi között.³⁵ 1590-ben egy hosszú levélben³⁶ tett pontot arra a vitára, mely a hagyományos értelemben vett kontempláció gyakorlatát vitatta a jezsuiták között. Acquaviva – bizonyos feltételekkel – helyet biztosított a kontemplációnak a jezsuiták

³² De felici progressu Societatis (1581), in EPG, 84.

³³ Vö. JOSEPH DE GUIBERT: Le généralat de Claude Acquaviva (1581–1615). Sa place dans l’histoire de la spiritualité de la Compagnie de Jésus, *AHSI* 10 (1941) 59–93.

³⁴ Cong. Gen. IV, Decretum 5, in ISI, 2., 248–249.

³⁵ Instructio IV. Ad occupationes varias in quibus sacerdotes operarii Societatis cum fructu exerceri et tempus utiliter collocare possunt, in ISI, 3., 350–352.

³⁶ Quis sit orationis et poenitentiarum usus in Societate, juxta nostrorum Institutum (1590), in EPG, 248–270.

lelki életében. Egy 1612-es episztolája³⁷ a zsolozsma imádkozásához és a misézéshez adott megfontolandó támpontokat.

Az 1608-as VI. általános rendgyűlés szentesítette Acquaviva két korábbi rendelkezését. Az egyik a juniorátus bevezetése volt.³⁸ Ez azt jelentette, hogy a noviciátus két éve után a fiatal jezsuiták még egy évig zártabb keretek és erősebb lelki felügyelet alatt maradtak, mielőtt filozófiai tanulmányaikat elkezdték volna. A másik rendelkezés kötelezően előírta az évenkénti legalább nyolcnapos lelkigyakorlatot minden jezsuita számára. Ennek szokása – rövidebb formában – később a papképzésbe és más rendek gyakorlatába is átkerült.

Szigorúbb keretek közé fogták a fiatal jezsuiták évi két fogadalomújítását is, amelyet három-három napos zárt rekollekciónak kellett megelőznie.³⁹ A generális többnapos imádságos visszavonulást kért minden jezsuitától a nagyobb apostoli munkák, például nagybőjti prédikációs körutak, missziók előtt, illetve után.⁴⁰ Az előjáróknak hivatalba lépésük előtt ugyancsak lelkigyakorlatos elvonulást kellett tartaniuk.⁴¹ A jezsuita képzést lezáró ún. *tertia probatio*, vagyis harmadik próbév,⁴² melyet korábban csak helylyel-közzel tartottak meg, most minden képzése végére érkezett jezsuita papnak kötelező elvonulást jelentett imában, lelkigyakorlatokban és csökkentett apostoli munkában.

1599-re megszületett a végleges és hivatalos lelkigyakorlatos direktórium, mely több évszázadra rögzítette – s bizonyos szempontból meg is merevítette – a lelkigyakorlat-adás módját.⁴³ Acquaviva biztatására egyre több jezsuita írt lelkiségi könyveket, melyekben az ignáci hagyományok más lelkiségi áramlatokkal ötvöződtek. Ebből az interferenciából alakult ki a XVI–XVII. század fordulójára egy már tekintélyesnek mondható jezsuita spirituális irodalom, melynek legjelentősebb képviselői közé tartozott Luis de la Puente, Alfonso Rodriguez, Diego Alvarez de Paz, hogy csak a legjelentősebbeket említsük.⁴⁴

A fentebbi jezsuita szerzők írásai nyomán kibontakozó jezsuita spiritualitás számos elemet magába olvasztott a sivatagi atyák hagyományából, valamint a nagy patrisztikus és középkori szerzőktől, de a kortárs ferences és domonkos irodalomból is. Munkásságuk nyomán a Társaság lelkisége több szempontból is a *vita mixta* (vagy *mista*) spiritualitásának irányába tolódott, mely a szemlélődést és a cselekvést igyekezett ötvözni,⁴⁵ de nehezen tudta a Jerónimo Nadal által megfogalmazott „cselekvésben is szemlélődő”

³⁷ De offici divini recitatione ac celebratione missae (1612), in EPG, 326–337.

³⁸ Cong. Gen. VI, Decretum 16, in ISI, 2., 294.

³⁹ Cong. Gen. VI, Decretum 29, n. 1, in ISI, 2., 302. Vö. Instructio pro scholasticis, n. 7, in ISI, 3., 379–380.

⁴⁰ De fervore et zelo missionum (1594), in EPG, 231–247, különösen 246–247.

⁴¹ Ordinationes pro provincialibus, n. 6, in ISI, 3., 256.

⁴² Ordinatio de tertio anno probationis, in ISI, 3., 262–267. E rendelkezést a VII. általános rendgyűlés (1616) nyomán fogalmazták meg, de lényegében az Acquaviva által kiadott három korábbi rendelet alapján. A *tertia probatio* kialakulásához lásd MANUEL RUIZ JURADO tanulmányát: La Tercera Probación en la Compañía de Jesús, *AHSI* 60 (1991) 265–351.

⁴³ Directorium in Exercitia spirituali S. P. N. Ignatii, in ISI, 3., 503–552. Magyar fordítása in ÁKOS GÉZA – CSANÁD BÉLA (szerk.): *Loyolai Szent Ignác Lelkigyakorlatos könyve*, Szent István Társulat, Budapest, 133–201.

⁴⁴ A XVI–XVII. század fordulójának jezsuita lelkiségi irodalmáról lásd PEDRO DE LETURIA két tanulmányát: Lecturas ascéticas y lecturas místicas entre los jesuitas del siglo XVI; Cordeses, Mercuriano, Colegio Romano y lecturas espirituales de los jesuitas en el siglo XVI, in *Estudios Ignacianos*, 2., Institutum Historicum, Roma, 1957, 269–331 és 333–378.

⁴⁵ A *vita mixta* fogalmának, valamint az aktív és kontemplatív életformával való kapcsolatának történeti fejlődését kiválóan mutatja be AIMÉ SOLIGNAC: Vie active, vie contemplative, vie mixte, in *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, 16., Beauchesne, Paris, 1994, col. 592–623.

(*contemplativus simul in actione*) jezsuita ideált megvalósítani. A fentebb említett Alvarez de Paz az alapító Ignácot Szent Ferencsel és Szent Domonkossal együtt a szemlélődést a cselekvéssel ötvöző szerzetesi életforma követőinek (*adepti vitae mistae*) kategóriájába sorolta.⁴⁶ Hasonlóképp járt el a Társaság nagy teológusa, Francisco Suárez is, aki a Jézus Társaságát a *vita mixta* típusú rendek vonalába helyezte (*Societatem ex vi sui institui mistam religionem esse*).⁴⁷

A fentebbi folyamathoz Acquaviva generális lelki és egyéb rendelkezései adták a modellt és az ösztönzést. A generális Társasághoz intézett hosszú levelei maguk is egyfajta lelkiességi irodalmat képviseltek, mely egyszerre próbálta felébreszteni és fenntartani a jezsuitákban a lelki megújulás igényét és az apostoli buzgóságot. A generális óriási személyes levelezése – melyet a világszerte élő rendtagokkal folytatott – alapján elmondható, hogy egy globális lelkivezető szerepét vette fel a Társaság tagjaival szemben.⁴⁸

Acquaviva idején került sor Ignác és néhány más jezsuita boldoggá avatására. Mindez erősítette a rend spirituális önértékelését. Hasonló célt szolgáltak a generális leveleiben gyakran visszatérő, a Társaságra alkalmazott biblikus és patrisztikus metaforák, melyek jelentős mértékben hozzájárultak a jezsuita elittudat kialakulásához, annak minden kétértelműségével és veszélyével együtt.

c) *Lex Societatis*

A fentiek során leginkább csak a lelkiélet szabályozására vonatkozó rendgyűlési előírásokra, valamint generálisi rendelkezésekre, instrukciókra és levelekre összpontosítottuk figyelmünket. Valójában a rend egész élete és működése egyre erőteljesebb szabályozás alá került, gyakran a legapróbb részletekig. E törvényalkotói tevékenységnek voltak persze viszonylag jól sikerült dokumentumai, melyeket hosszas előkészítés és *ad experimentum*-időszak előzött meg a bevezetés előtt. Ilyen volt a híres *Ratio studiorum*,⁴⁹ mely a Társaság kollégiumainak oktatási-nevelési rendjét és a vezetői-professzori testület feladatkörét szabályozta. Hasonlóképp fontos dokumentumnak bizonyult az udvari gyóntatók számára összeállított rendelet⁵⁰ is, mely hiányosságai és ambivalenciái ellenére is adott jó néhány támpontot e kényes spirituális feladat betöltéséhez.

Egyes történészek mindemellett egyenesen beteges törvényhozási félelemről⁵¹ beszélnek Acquaviva esetében. A generális maga is tudatában volt annak, hogy a szaporodó írott normák egyre bonyolultabbá teszik a rend működését. Már egy 1587-es levelében is őszinte vallomásként jegyzi meg: „Eléggé világos, hogy a rendeletek, instrukciók és szabályok szaporítása nem orvosolja mindig a rosszat és nem is szükséges Társa-

⁴⁶ Cf. DIEGO ALVAREZ DE PAZ: *De vita spirituali ejusque perfectione*, Lib. II, Pars V, Cap. XXXVII, in *Opera*, 1., Vivès, Paris, 1875, 387–388.

⁴⁷ FRANCISCO SUAREZ: *De religione Societatis Jesu*, Lib. I, Cap. VI, § 20, in *Opera omnia*, 16., Vivès, Paris, 1860, 587.

⁴⁸ VÖ. ALESSANDRO GUERRA: “Os meum aperui et attraxi spiritum quia mandata tua desiderabam”. Claudio Acquaviva nella direzione spirituale della Compagnia di Gesù, in AAVV: *Direzione spirituale tra ortodossia ed eresia : dalle scuole filosofiche antiche al Novecento*, Morcelliana, Brescia, 2002, 219–246.

⁴⁹ Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu, in ISI, 3., 158–249. A *Ratio* kritikai értékelését nyújtja ANTONELLA ROMANO: Modernité de la Ratio studiorum (Plan raisonné des études): genèse d’un texte normatif et engagement dans une pratique enseignante, in ETIENNE GANTY – MICHEL HERMANS – PIERRE SAUVAGE (szerk.): *Tradition jésuite. Enseignement, spiritualité, mission*, Presses Universitaires de Namur – Lessius, Namur – Bruxelles, 2002, 47–83.

⁵⁰ Ordinatio de confessariis principum, in ISI, 3., 281–284.

⁵¹ VÖ. SABINA PAVONE: *I gesuiti dalle origini alla soppressione*, Laterza, Roma – Bari, 2004, 36.

ságunkban, hiszen Rendalkotmányunk annyi lélekből és égi fényből született, Szabályaink pedig oly gazdagok, nagyszerűek és tökéletesek, hogy mindebből egyértelmű: mindenféle hiányosság ez utóbbiak elhanyagolásából ered, míg mindenféle hiányosság éppen az utóbbiak megtartásában nyer orvosságot.”⁵² A „Szabályokon” valószínűleg azt a szabálygyűjteményt (*Regulae Societatis*) érthette, amely a belső és külső rendi funkciók és hivatalok betöltőinek feladatait rögzítette. E „Szabályok” – bár tartalmaztak számos paragrafust a Rendalkotmányból – lényegében elfedték annak igazi célját és dinamikáját.

A generálist fentebbi vallomása sem gátolta abban, hogy hosszú kormányzása alatt ne szaporítsa tovább rendelkezéseit. E folyamat helyi szinteken is egyre nyomasztóbb szabálygyártó tendenciákat generált, s egyre inkább felerősített egy bizonyos legalista szellemet a Társaságban. Acquaviva utódja, Muzio Vitelleschi még fokozottabban képviselte ezt az irányvonalat, az engedelmisségben és a szerzetesi szabálytartásban (*observantia*) sűrítve össze a jezsuita tökéletesség lényegét.

Acquaviva a rendelkezések végrehajtóit és felelőseit elsősorban az előjárókban látta, akiktől célkitűzéseikben határozottságot (*fortes in fine*), de a megvalósításban az alattvalókkal szembeni megértést és tapintatot kívánt (*suaves in modo*). Már első generálisi levelében szigorúan elítélte a „politikus”-féle kormányzási módot, mely megelégedett azzal, ha az alattvalók végrehajtották feladataikat és nem okoztak különösebb gondot. Mindezzel szembeállította a „lelki” kormányzást, mely elsősorban az alattvalók érényekben való növekedésére helyezte a hangsúlyt.⁵³

Az előjárói szerepkör sokszoros megerősítése nyomán a jezsuita előjáró képe egyre inkább a monasztikus rendeknél szokásos orvos- és atyaképet öltötte fel. Ez a kettős metafora uralja azt a híres kézikönyvet is, melyet a generális 1600-ban jelentetett meg a jezsuita előjárók számára *Industriae ad curandos animae morbos*⁵⁴ címmel. A patrisztikus és monasztikus szerzőktől vett idézetekkel sűrűn teletűzdelt könyv azoknak a „betegségeknek” a gyógyítására ad tanácsokat az előjáróknak, melyekről fentebb már szó esett: a rendtagok ellaposodott lelkiélete, érényekben való lanyhasága, szétszórtsága, aktivizmusa, aulicizimusa, széthúzása stb. Bár a generálisi szándék érthető, a gyakorlatban mindez egyre inkább egyfajta előjárói paternalizmus elterjedését eredményezte a Társaságon belül.

Maradt azonban egy terület, ahol a jezsuiták relatíve nagy szabadságot élvezhettek az egyre inkább erősödő belső kontrollal és szabályozási lázzal szemben: a missziók.⁵⁵ Acquaviva maga erősítette meg a Társaság missziós szellemét, mely a kollégiumalapítások közepette időközben lohadni kezdett. A Társasághoz intézett missziós leveleinek a gyümölcseként fiatal rendtagok százai fordultak kérelemmel a generálishoz, hogy távoli missziókba küldje őket. A jezsuiták helyi kultúrákhoz alkalmazkodó missziós módszerei – ma inkulturációnak neveznénk – pontosan Acquaviva generalátusa alatt kezdtek kibontakozni Matteo Ricci nyomán Kínában, Alessandro Valignano felismerései alapján Japánban és Roberto de Nobili kezdeményezésére Indiában.

⁵² De quibusdam mediis (1587), in EPG, 186.

⁵³ De felici progressu..., in EPG, 103–104.

⁵⁴ ISI, 3., 395–440.

⁵⁵ Flavio Rurale szerint nemcsak a misszionárius jezsuiták, hanem az udvari jezsuiták (gyóntatók, szónokok) és a jezsuita írók (*scriptores*) is jelentős autonómiával rendelkeztek rendtársaik többségéhez képest. Vö. Una identità forte? A proposito di tre studi recenti sulla Compagnia di Gesù, in FRANCO MOTTA (szerk.): *Anatomia di un corpo religioso. L'identità dei gesuiti in età moderna*, EDB, Bologna, 359.

Akiknek a Távol-Keletre vagy Amerikába irányuló missziós kérelme nem nyert pozitív elbírálást, az európai belföldi népmissziókban⁵⁶ találhattak bőséges lehetőséget missziós identitásuk megélésére. A rendi katalógusokban úgy jelennek meg ettől kezdve, mint *missionarii per pagos* (vidéki misszionáriusok), vagy egyszerűen csak *operarii*, mely a Rendalkotmány kedvelt kifejezésének – *operarii in vinea Domini* (az Úr szőlőmunkásai) – a rövidítése. Acquaviva különösen is támogatta a jezsuita hivatás megélésének ezt a formáját, amely megtestesítette szemében a mobilis vándorprédikátor alakját, a Társaság kezdeteinek jezsuita ideálját, mely az Ignác által megfogalmazott ún. *Formula Instituti*-ban rajzolódott ki és a megerősítő pápai bullákban nyert szentesítést.

Ezt az ideált egyre inkább elhomályosították más jezsuita identitásmodellek (professzor, középiskolai tanár, író, városi hitszónok és gyóntató), melyek a Társaság városi-urbánus irányvonalát erősítették az egyre szélesebb kollégiumi hálózaton keresztül. Nem véletlen, hogy a generális hatalmi szóval korlátozta újabb kollégiumok alapítását. Ezek ugyanis óriási anyagi terheket, valamint az elpolgáriasodás és elkényelmesedés veszélyét hordozták a jezsuiták életstílusa szempontjából, amint erre Acquaviva több missziós levelében⁵⁷ is kitért. Szent Ignác az első kollégiumok elfogadása idején még nem láthatta, milyen pályára állította ezzel a Társaságot. Utódai közül elsősorban Acquavivának köszönhető, hogy a vándorprédikátor-modell újra megerősödött és a jezsuita identitás lényeges alkotóeleme maradt.

Rövid mérleg

Acquaviva generálisi tevékenységének mérlegét nem könnyű megvonni. Valószínűleg még sok levéltári kutatómunkára és számos összehasonlító tanulmányra van szükség ahhoz, hogy hitelesen ítéljék meg a történészek. Annyi bizonyos, hogy az általa végrehajtott reform elkerülhetetlenül szükséges volt a Társaság első igazán nagy és hosszan elnyúló krízishulláma idején, mely jóval nagyobb veszélyeket hordozott magában, mint az alapítás körüli évek zűrzavara.

Acquavivának sikerült fenntartani az ignáci alapítás lényeges strukturális elemeit a külső – elsősorban spanyol és szentszéki – nyomással, sőt a belső rendi ellenállással szemben is. Spirituális és diszciplináris reformjaival megszilárdította a Társaság belülről megingott szerzetesi identitását. E folyamat azonban olyan következményekkel is járt – a szabályozás túlburjánzása, paternalista vezetői modell stb. – amelyek esetenként jelentős mértékben korlátozták az egyéni és közösségi apostoli kreativitás kibontakozását. Ez utóbbi gyakran áttevődött a missziókba.

Acquaviva nyomán a jezsuita lelkeségi irodalom, sőt a Társaság Suárez által szentesített identitásértelmezése is a szerzetesi hagyomány *vita mixta* néven ismert modelljét vette alapul. Szemlélődés és tevékenység, valamint belső rendi élet és külső apostoli munka így egymást váltogató dimenziókká váltak a jezsuita önértelmezésben, amely visszalépést jelentett az ignáci-nadali ideálhoz képest. Ugyanakkor sikerült megőrizni

⁵⁶ E levelek értelmezéséhez lásd PHILIPPE LÉCRIVAIN tanulmányát: Les missions de l'intérieur, un ministère privilégié de la Compagnie de Jésus, sous Ignace de Loyola et Claudio Acquaviva, *Studia Missionalia* 60 (2011) 195–214.

⁵⁷ Cf. De fervore et zelo missionum (1594), in EPG, 239. De modo instituendarum missionum (1599), in EPG, 274. Exhortatoria ad missiones (1609), in Archivum Romanum Societatis Iesu, Epp. NN 115, 99r-102r. Ez utóbbi levél különösen kemény kifejezéseket használ a kollégiumok kényelméhez szokott jezsuitákkal szemben.

az apostoli tevékenység újdonságait a nevelés és a kultúra területén, egyszersmind korlátokat is szabni e területnek a kezdetek mobilitásideáljának hangsúlyozásával.

A modern kor kezdetén született jezsuita rend identitása – pontosan Acquaviva nyomán – a személyes szabadság és az intézményi kontroll dialektikájának sajátos megnyilvánulási területe lett. Acquaviva reformjai magukon hordozták a lélek és a törvény betűje közti feszültséget, mely éppúgy tükröződött a Trentó utáni katolikus megújulás sajátosságai között, mint azokban a társadalmi folyamatokban és jelenségekben, ahol szembekerült egymással az egyéni lelkiismeret szabadsága és az abszolutista nemzetállamok egyre erőteljesebb ellenőrzési igénye.